

УПАДОК ЦАРАТУ І УКРАЇНА

У двадцяті роковини березневої революції

Колесо історії, що з вибухом світової війни почало крутитись в шаленім розгоні, з неминучою конечністю пхало російську імперію до революції. Революція — це був на історичному шляху Росії етап, що його вона в ніякому разі не могла оминати, всеодно, чи її участь у світовій війні закінчилася б перемогою, чи програю, як це було в дійсності. Бо ставку на революцію поставили дві найголовніші суспільні сили царської Росії, найважливіші елементи структури імперії — широкі маси, справді широкі, клясово не зріжничковані, станово незорганізовані маси під проводом ліберальної здеклясованої інтелігенції, і державна бюрократія, докладніше кажучи, її провідні круги в Петрограді. Це останнє звучить може парадоксально, але воно справді так було.

В перших роках війни сформувались внутрі правлячої імперією верстви два відрубні табори з протилежними собі цілями: табор „германофільський“ і табор „патріотичний“. Перший прямував до сепаратного миру на австро-німецькім фронті з державами почвірного порозуміння, другий вважав такий мир за загладу для Росії і тому старався, щоб вона дотримала вірности союзникам у „війні аж до переможного кінця“. „Германофільська партія“, що розпоряджала найвпливовішими особистостями (загальновідоме було германофільство всемогутньої цариці Олександри Федорівної; премієр Штюрмер теж проявляв германофільські симпатії), прямувала завзято до своєї цілі. Пригадаймо таємну мирову акцію Прєтопопова, історію військового міністра Сухомлінова, що свідомо підготовляв програму російського війська, щоб скоріш допровадити до кінця війни. Між обома таборами йшло незаметне, але дуже сильне змагання за фактичний вплив у кермі держави і за вплив на долю імперії. Воно проявлялось нераз досить яскраво і назверх, нпр. перенесення главнокомандуючого великого князя Миколи Миколаєвича на посаду намісника Кавказу, або вбивство Распутіна, що було вислідом закросного на ширшу скалю заговору гвардейських старшин патріотичного табору. Водночас Микола Миколаєвич громадив на Кавказі вірні собі частини. Ціллю отого заговору було допровадити революційним шляхом до зміни уряду й усунути Миколу II. з престола. І напевно скоріш чи пізніш було б прийшло до якогось революційного вибуху в верхах, до якоїсь палатної революції, однак березневі події зробили це неактуальним.

Це була підготова революції вгорі. Одночасно на низах, в масах приготовляли вже її довший час ортодоксальні революціонери. Отже ціла атмосфера імперії була наладована революційною електричністю, — революційним духом віддыхали всі. Що ж дивного, що революція врешті „вибухла“ цілком самочинно, відрухово, стихійно! Динаміка всякої „стихійної“ революції має свою

закономірність. Вона розвивається в той спосіб, що приневолює своїх творців до щораз то дальшого степенування тих гасел, які стали її духовним змістом. Верх у перегонах цього степенування взяли ті, що на революційних прапорах виписали найдальше посунені і найрадикальніші гасла: „війна війні“ та „грабуї награбоване“.

Щоб зрозуміти неминучість розвитку подій від білого царя до червоного, треба приглянутись історичній генезі тих сил, що в добі світової війни були підпорою існування царської імперії.

Московська самодержавна система, що виводить своє джерело з Суздалю і Москви, поступенно нищила всі громадські сили, що могли бути рівноважними й обмежувати царський абсолютизм. Російське боярство — відповідник європейській фєвдальній шляхті, що в більшості західних держав була тим чинником, який рівноважив і гальмував абсолютизм монархів — не могло бути тим рівноважником, бо дуже скоро попало в повну залежність від царя. Коли наприклад в Україні в козацькій добі і раніше все володіння землею опиралось на праві меча (бояри, вільні кметі, потім осіле козацтво і козацька старшина), то в Московії підставою до володіння землею було тільки службове відношення бояр до царя: боярин отримував землю виключно за те, що служив цареві. Цар при помочі своєї бюрократії (опричників) знищив московське боярство, що настановило династію і зробило його своїм головою, так само, як сучасний відповідник царському самодержавію, більшовицький совнарком нищить тепер при помочі череззвичайки робітничу клясу, котра покликала отой совнарком до влади (порівняння Липинського). Отже так удільні князі як і боярство перетворились у служилий елємент, зависимий зовсім від царя. А хто того не хотів, мусів емігрувати, як Курбські, Глинські, Рутські.

Така система послідовного ліквідування всіх самостійних громадянських сил і нищення в зародку всього того, що могло стати незалежним від царської самоволі, не тільки втрималась аж до найновіших часів, але ще з бігом часу щораз то більше удосконалювалася. Спроби в найновішій добі започаткувати органічний ріст нових суспільних сил (Вітте намагався створити нову промислово-торговельну верству — буржуазію) не вийшли поза початкову стадію і більшого реального значіння не мали. Розростові і закріпленню тієї системи сприяли загальні культурно-соціалні обставини. Самодержавний бюрократичний апарат царської Росії був достосований до політичної приємливості найнижчих мас, найпасивніших та інертних, він був найвідповіднішою формою влади для імперії. Пригадаймо, який погляд на конституцію в Росії мав великий реформатор, цар Олександр II. У відповідь на прохання московських дворян (1865 р.) завершити реформи надання конституції, заявив одному з них: „Ви хочете конституційного устрою влади? Даю тобі слово, що я зараз на тім столі готов підписати якунебудь конституцію, якщо б я був переконаний, що це для Росії корисне.

Але я знаю, що коли б я це сьогодні зробив, то завтра Росія розлетиться". Багато пізніше впровадили щоправда дуже обмежену конституцію; імперія зараз після того ще не розлетілася, але Олександр II. як слід оцінював ситуацію в Росії. Московія, завоювавши під своє володіння величезні простори чужих народів, не в силі була їх органічно в новій імперії об'єднати. Нижчий соціальний і культурний рівень московського народу від підбитих народів (Україна, Грузія, Польща, Фінляндія) не міг їм дати вищих життєвих форм і звязати їх вищими культурно громадянськими вартостями, він держав їх при московській метрополії тільки виключно фізичною силою. Через те все імперія перемінилась — як висловився Герцен — у величезну потвору, що не може вільно рухатися. Нездібна на якінебудь глибші й основніші реформи держалась виключно силою штиківідозрівала до революції.

В тім відношенню варту навести слова безсумніву найвищого значіння державного мужа царської Росії, графа Вітте з його споминів, слова, що в характеристичний спосіб вказують на домінуючу ролю того московського штика: „Що зробило російську імперію тим, чим вона ще перед десяти (спомини вийшли 1922. р.) роками була? Тільки необмежене самодержав'є... Чим в дійсності держалась російська імперія? Виключно своєю армією. Хто збудував російську імперію, перетворив московське півазійське царство в найвпливовішу, найбільш домінуючу велику європейську державу? Тільки сила штика армії. Не перед нашою культурою, не перед нашою бюрократичною церквою, не перед нашим багатством поклонився світ. Він поклонився перед нашою силою, а коли побачив, що ми зовсім не такі сильні, то внутрішні і зовнішні вороги підняли голови". Вперше захитала той найвищий авторитет в Росії, авторитет штика, програна війна з Японією, а вдруге невдачі в світовій війні, які його зовсім знищили. А загальна військова повинність знищила в широких масах страх перед штиком, навчила їх ним орудувати і показала, що його можна звертати не тільки проти селянських і робітничих низів. У висліді того перестала діяти одинока основа, що на ній спиралась царська імперія.

Отже так в силу неминучої конечности впала царська Росія; а революція поставила український народ перед величезними можливостями, що їх використати він не був в силі. Революція щоправда принесла повну свободу і викликала багато гарних надій на майбутнє, але вона прийшла тоді, коли Україна була якнайменш приготована до того, щоб створити собі свою власну державу. Розвиток українського життя на Надніпрянщині йшов ціле ХІХ. століття в таким напрямі, що не тільки не сприяв втворенню власних державотворчих сил, але, що більше, їм шкодив. Живі традиції козацької державности в Україні, які діяли ще на початку ХІХ. століття, завмерли дуже скоро враз із великими політичними аспіраціями верхів українського панства. Культурні справи, поняті досить вузько як культурництво, абсорбували цілком провідну верству — українську інтелігенцію. Але

й на тім полі не могла в пошевченковій добі розвинутиись духова творчість у більших розмірах і вищій стилі, що була б піднесла загальний рівень цієї нової провідної верстви і можливо запліднила б її до живішої активності в політичній ділянці під прапорами великих національних і державних ідей. Оті ідеї, що ставили б Україну перед великі світово-політичні завдання, були б викликували відповідні політичні амбіції в громадянстві і притягали ввесь живіший і жадний активності та великих діл елемент з молодішої генерації. (Як напр. в Польщі велика творчість трьох віщих була духовою основою для політичної акції відродження польської держави; або в Німеччині на духовій підбудові німецького романтизму і німецького клясицизму повстав політичний твір Бісмарка — німецька імперія). Треба виразно звертати увагу в нас на високий рівень культурного життя і велике напняття духової творчости як основу і відповідну атмосферу для політичної акції на дальшу мету, бо в нас через специфічні обставини (просвітанство і вплив ліберальних та соціалістичних поглядів на культуру) є ще досі тенденція недоцінювати ролі духової творчости якраз для політичних справ.

Замість того, замість великих виявів українського духа і зросту культурного рівня, заливають наддніпрянську Україну, починаючи з 60-тих років минулого століття, соціально-радикальні і соціально-революційні течії, що приходять з Московщини. Українство не в силі конкурувати з тими течіями, бо воно через свою стерильність в політичній ділянці і відсутність великих політичних амбіцій видавалось для молодих, енергійних і підприємливих елементів застарілим романтизмом.

Тому воно тих елементів до себе не притягало і молода генерація наповнювала своїми рядами табор соціальної революції, де були сміливі завдання і де вона находила великі в очах тодішнього часу ідеї. Скорий зріст і поширення тих течій утруднювали, а почасти взагалі унеможлилювали якунебудь політичну підготову в національному і державному дусі (реакція проти того залуви, що подекуди проявлялась в кругах молоді — напр. „тарасівці“ — не могла зрівноважити руйнуючого впливу соціально-революційних доктрин). Приклад Грушевського, одного з найбільших світочів української культури XIX століття, що не зумів встояти перед тим „духом часу“ і вступив уже в часі революції до партії есерів, вказує на те, з якою брутальністю придулювала в Україні всі інші прояви політичної української думки лявіна московського соціалізму, що в нас проявився в своїм найгіршім виданню в формі есерівщини — яка, на думку Липинського, „була типовим і кондензованим витвором того рабства і руйництва, які накопичились на Україні під віковим пануванням кнута російської охльократії“. До промощення шляхів тому залуви багато причинився Драгоманов, що на його погляд українство повинно було бути соціалістичне і тому повинно йти разом із російським соціалістичним рухом. Драгоманов був надто великою індивідуальністю, щоб його пропагування соція-

лізму і космополітизму могло було залишитись без впливу на його сучасників.

Хоч як дуже соціалістична марксівська доктрина шкідлива під ріжними оглядами для національного життя, а в першу чергу для духа народу і справи державного будівництва, то ядро лиха таки не було в соціалізмі. Маємо ж досить прикладів на те, як соціалісти стають добрими патріотами і великими державниками (пригадати б напр. Мекдональда, Гендерзона, теж здається, що на той самий шлях вступає тепер французький уряд Блюма). Суть у тому, що на хвилях есерівського і з ним споріднених соціалізмів виплила на верхи в ролі провідної верстви в рішальну хвилю нашої історії та частина української інтелігенції, яка „була типовим і кондензованим витвором рабства і руїництва“ в Україні. Вона в силу інертності і малочисельности здорової інтелігенції заняла те місце, що опорожнилось після того, як історична провідна верства в Україні — українське дворянство — усунулось від українського табору. Воно стало осторонь українського життя і відсунулось від нього через те (були ще й інші причини, але це була найважливіша), що українське народництво спершу на лівобережній, а згодом в цілій Україні влилось у соціалістичну течію, надаючи тим соціально-радикальний характер цілому нововідродженому українству Наддніпрянщини. Те відсунення давньої провідної верстви мало катастрофальні наслідки для справи української державности. Носієм українства стала здеклясована верства інтелігенції, елемент по своїй суті соціально залежний, до того ще в більшій частині залежний від держави. Тому то, коли по реформах Олександра II. прийшла доба реакції, український рух виявив таку малу відпорність супроти царських гноблень. Одночасно з відсуненням дворянства від українських справ українство втратило вплив на земства, що в ділянці господарства, шкільництва і народньої освіти мали немаловажне значіння. І що найважливіше, через втрату і русифікацію дворянства (верстви висококультурної, під громадянським і політичним оглядом найбільш виробленої, з живими ще традиціями козацької держави) прийшло значне зниження духово-культурного рівня в останніх десятиліттях минулого віку і жалюгідний занепад української політичної думки та політичних аспірацій українського народу.

Таким надміру ослабленим, позбавленим всіх провідних і державотворчих сил увійшов український нарід у світову війну і таким же самим застав його упадок царату і революція. Ті можливості, що їх поставила перед нього історія, годі було через те використати. Можна б, як і ген. Гофман, говорити про „Krieg der versäumten Gelegenheiten“... Нехай же двадцяті роковини революції будуть нагодою, щоб поглянути на історію нашого недавньо-минулого з перспективи органічного розуміння кожного історичного процесу і відповісти собі на питання, які вартості вкладаємо в наше сучасне, щоб наше майбутнє не було „Krieg der versäumten Gelegenheiten.“